

Сяргей ЦЯРЭШЧАНКА,
аспірант Інстытута мовазнаўства імя А. А. Патабні
Нацыянальнай акадэміі навук Украіны

РОЛЯ І МЕСЦА ФРАЗЕАЛАГІЧНАГА АРСЕНАЛА Ў ІДЫЯСТЫЛІ УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА

УДК 81'26'37'811.161.3

У артыкуле праз прызму семантыка-стылістычнай характарыстыкі разглядаюцца фразеалагізмы, найбольш тыповыя для ідыястылю Уладзіміра Караткевіча. Высветлена, што ў найбуйнейшых фразеаграфічных кодэксах сучаснай беларускай літаратурнай мовы не апісана пэўная колькасць фразеалагізмаў, выяўленых у творах гэтага аўтара.

Ключавыя словы: *ідыястыль, ідыялект, фразеалагічная адзінка, ідыёма, фразеалогія, фразеаграфія, беларуская літаратура, беларуская мова, украінская мова, Уладзімір Караткевіч.*

The most common phrasemes in writing style of Uladzimir Karatkevich is described in the article, through the prism of their semantic and stylistic characteristics. It was discovered that in the most comprehensive dictionaries of modern Belarusian literary language does not describe a certain number of phrasemes that found in the work of this author.

Падчас вывучэння мовы пісьменніка даследчыкі часта ўжываюць тэрміны *ідыястыль* і *ідыялект*, хоць адносна семантычнага аб'ёму гэтых адзінак і сэнна доўжацца дыскусія. Не ўсе мовазнаўцы дыферэнцыруюць названыя тэрміны. Найбольш дакладнае размежаванне падае М. Абабурка, які сцвярджае: калі *ідыялект* – “сукупнасць уласна структурна-моўных асаблівасцей, што маюць месца ў маўленні асобнага носьбіта мовы, то *ідыястыль* – гэта сукупнасць менавіта маўленчых тэкставых характарыстык асобы, якія фарміруюцца пад уплывам усёй экстралінгвістычнай асновы – як функцыянальна-стылёвай, жанрава-стылёвай, так і індывідуальна-стылёвай” [3, с. 4].

Пытанне ідыястылю ў мове аўтара даследавалі беларускія вучоныя Н. Пятрова [12], В. Голубева [6], С. Асабіна [1] і інш.

Апошнім часам ва ўкраінскай лінгвістыцы тэрміны *ідыястыль* і *ідыялект* таксама пачалі размяжоўваць, хоць у навуковай літаратуры можна выявіць і аспрэчванне гэтай пазіцыі. На думку ўкраінскай даследчыцы Н. Салагуб, разгледжаныя адзінкі тоесныя [13, с. 35]. У энцыклапедыі “Украінская мова” (2004) тэрміны *індывідуальны стыль* і *ідыялект* кваліфікаваны як цалкам узаемазамяняльныя сінонімы, што азначаюць “сукупнасць культурна-вобразных сродкаў, якія выконваюць эстэтычную функцыю і адрозніваюць мову асобнага пісьменніка ад іншых” [14, с. 653]. Аднак многія ўкраінскія навукоўцы дыферэнцыруюць гэтыя адзінкі. У “Кароткім тлумачальным слоўніку лінгвістычных тэрмінаў” С. Ярмоленкі, С. Бібік, А. Тодар паказана, што *ідыялект* – моўная практыка асобнага носьбіта мовы, а *ідыястыль* – індывідуальны стыль, у якім маркіраваныя сродкі мовы ўтвараюць сістэму [8, с. 67]. В. Жайваранак адзначае, што “ідыялект спалучае чалавечую мову як працу чалавечай прыроды, нацыянальную мову як працу калектыўнага духу народа, інды-

відуальнае маўленне як факт спараджэння мовы кожным асобным чалавекам” [7, с. 27].

У беларускім мовазнаўстве фразеалагічныя адзінкі (далей ФА) як складнік ідыястылю разглядалі І. Лепешаў [11] і С. Берднік [5]. Украінская лінгвістыка мае дастаткова плённую традыцыю вывучэння фразеалагізмаў у ідыястылі пісьменнікаў. Сярод шматлікіх даследаванняў варта згадаць наступныя: “Фраземіка ў сістэме ідыястылю пісьменніка (на матэрыяле мастацкай прозы Алеся Ганчара і Паўла Заграбельнага)” Ю. Кохан [10], “Экспрэсіўна-стылістычны патэнцыял фразеалагічных адзінак у аўтарскай карціне Р. Касынкі” І. Бабій [4], “Ідыялект Уладзіміра Віннічэнкі: лексіка-фразеалагічныя і стылістычныя складнікі” Л. Катковай [9], “Фразеалагічная падсістэма ідыястылю Панцеляймона Куліша ў кантэксце фарміравання новай украінскай літаратурнай мовы” Л. Устэнкі [15]. Аднак працы, прысвечаныя вывучэнню фразеалогіі замежных славянскіх пісьменнікаў у параўнанні з украінскім фразеалагічным матэрыялам, дастаткова рэдкія. Украінскія лінгвісты не даследавалі фразеалагічныя падсістэмы ідыястылю беларускіх пісьменнікаў. Наша праца будзе першай у гэтай галіне.

Мову твораў У. Караткевіча лінгвісты пачалі вывучаць у канцы ХХ ст. Беларуская даследчыца Г. Андарала ў кандыдацкай дысертацыі “Устарэлая лексіка ў гістарычных творах Уладзіміра Караткевіча” адзначала, што на той час творчасць гэтага пісьменніка практычна не разглядалася ў лінгвістычным аспекце [2, с. 10].

Даследаванню ідыястылю У. Караткевіча прысвечана калектыўная манаграфія М. Абабуркі, В. Шаршнёвай, Я. Вялічкі, але аўтары навуковай працы адзначаюць, што “ўмяшанне пісьменніка [У. Караткевіча] у структуру і семантыку беларускай фразеалогіі заслугоўвае асобнага скрупулёзнага даследавання не толькі на павярхоўным лінгвакультуралагічным узроўні, але і

на глыбокім семантыка-стылістычным і сінтаксічна-функцыянальным узроўнях” [3, с. 29]. Беларускія навукоўцы звяртаюць увагу, што многія фраземы, пашыраныя ў творах У. Караткевіча, не зафіксаваны ў 5-томным “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” і ў самым поўным у беларускай фразеаграфіі “Слоўніку фразеалагізмаў беларускай мовы” І. Лепшава [3, с. 29].

Адной з найбольш арыгінальных адзінак, створаных У. Караткевічам, можна назваць фразеалагізм **дзякаваць чорту** ‘адчуваць палёгка ў сувязі з чым-н.’ (семантыка акрэслена паводле кантэксту і з улікам спецыфікі значэння падобнай беларускай ФА **дзякаваць богу** [СФБМ, с. 380] і украінскага фразеалагізма **дякувати Богові** [СФУМ, с. 232]): *Дай яму напрач салнік выпушчу, бо, дзякаваць чорту, нож заўсёды пры мне* [Караткевіч ІІІ, с. 583, Казка пра Пятра-разбойніка]. Письменнік стварыў выраз, які асацыюецца з зафіксаваным у СФБМ фразеалагізмам **дзякаваць богу** ‘вялікі, даволі значны’ [СФБМ, с. 380], што ўжываецца са значэннем асобы ці прадмета. Другое значэнне фразеалагічнай адзінкі ‘выказванне радасці, задавальнення, палёгка, супакою з якой-н. прычыны’ [тамсама]. Прапанаванае тлумачэнне адштурхоўваецца ад украінскага аналага гэтай ФА **дякувати Богові** ‘ўжываецца для выражэння заспакаення, палягчэння ў сувязі з чым-н.’ [СФУМ, с. 232]. Таксама ў СФБМ да гэтай адзінкі пададзены стылістычна-абмежавальныя паметы *разм.* (размоўнае) і *адабр.* (адабральнае). У. Караткевіч ужывае ідыёму **дзякаваць чорту** для ўхвалення. Аднак, змяніўшы кампанент *бог* адзінкай *чорт*, аўтар выкарыстоўвае ФА з новым канатацыйным адценнем, успрымманне фразеалагізма змяняецца. Письменнік вуснамі свайго героя быццам іранізуе, бо традыцыйна кампанент *чорт* не можа набываць канатацыйна станоўчае значэнне, не асацыюецца з удзячнасцю або з чымсьці добрым. Увёўшы новую адзінку, У. Караткевіч стварае ідыёму з падвойным канатацыйным значэннем, станоўчым і адмоўным адначасова. На аснове прыведзеных прыкладаў відавочна, што письменнік актыўна выкарыстоўвае фразеалагізмы са стылістычнай мэтай, гэта надае яго творах непаўторны каларыт.

Даследаваны аўтар часта выкарыстоўвае фразеалагізмы з кампанентам *сэрца*: **западаць у сэрца** ‘вельмі падабацца, запамінацца’ (семантыка акрэслена паводле кантэксту і з улікам спецыфікі значэння аналагічнай украінскай ФА **западати в сердце** [СФУМ, с. 240]): *Яна не блішчыць красою, / А ў сэрца навек запала / З паркам сваім змарнелым, / З сваёй Кабыляцкай гарой, / З лянiвай сястрой Аршыцай, / Што летам бруіцца памалу / Ў шырокі, як песня наша, / Магутны, сівы*

Дняпро [Караткевіч І, с. 71, Орша]. Падобная да папярэдняй ФА **чысты сэрцам** ‘быць шчырым, несапсаваным, не мець за сабой віны’ (семантыка вызначана на падставе кантэкставага ўжывання ў аналізаваным тэксце): *І, як многія, сэрцам чыстыя, / Што выходзяць з цемрай на бой, / Ты на працы згарыш калісьці, / Усё аддаўшы Радзіме сваёй* [Караткевіч І, с. 66, Спадарожніку зямлі]. Паводле “Беларускага нацыянальнага корпуса”, гэты фразеалагізм зафіксаваны ў Бібліі: *Які добры Бог да Ізраіля, да чыстых сэрцам* [БНК, Біблія]; *Багаслаўлены чыстыя сэрцам, бо Яны Бога будуць відзець* [БНК, Біблія]. Кампанент *сэрца* назіраем у фразеалагізме **захоўваць у сэрцы** ‘берагчы ў памяці некага, нешта’ (семантыка вызначана на падставе кантэкставага ўжывання ў аналізаваным тэкście): *Нянавісьць мы ў сэрцах захоўвалі, / здзек і пакуты зносілі* [Караткевіч І, с. 114, Балада пра смяротнікаў]. Гэты фразеалагізм ужывае письменнік Вітаўт Чаропка: *Я жадаю, абы ты жыў дзеля яе, абы захоўваў у сэрцы яе любоў і памяць* [БНК]; сустракаецца ён у газетах “Звязда” (*Таму заўжды буду захоўваць у сэрцы ўдзячнасць да украінскага паэта Васіля Малагушы і Алы Канпелькі за тэматычную і маральную падтрымку* [БНК]), “Наша Ніва” (*Многія – нават тыя, хто сустракаўся з ім толькі аднойчы – захоўвалі ў сэрцы велізарную любоў да яго, лічылі яго сваім асабістым сябрам і вялікім аўтарытэтам, – кажа Ірына Дубянецкая* [БНК]), у тэкстах “Ватыканскага радыё” (*Вітаючы сабраных законніц, у спантаных словах Францішак заклікаў іх захоўваць у сэрцы давер да Божай міласэрнасці* [БНК]) і інш.

Сярод прааналізаванага матэрыялу часта ўжывальныя ФА з кампанентамі *вока*, *вочы*. Выяўлены фразеалагізм **смяяцца ў вочы** ‘выказваць знявагу ворагу, не хаваць сваёй насмешкі з каго-н. у яго прысутнасці’ (семантыка акрэслена паводле кантэксту і з улікам спецыфікі значэння аналагічнай украінскай ФА **смятисся в очі** [СФУМ, с. 671]): *За Ясеньку ўзяліся, падралі на ім вопратку, катавалі цела белае, а Ясень смяецца ім у вочы* [Караткевіч ІІІ, с. 577, Вужыная каралева]. У даступных беларускіх фразеаграфічных крыніцах дэфініцыі гэтай адзінкі выявіць не ўдалося. Фразеалагізм сустракаецца ў А. Бакача ў часопісе “Дзеяслоў” (*Гэткі ж светлавокі, рухавы, заўжды выпраменьваючы беларускі гумар, лёгкі на збор у вандроўку, у заўсёдным пошуку навізны і авантуры, ён смяюся ў вочы жыццю і смерці ва ўласным лёсе і сваіх творах* [БНК]), у “Рэгіянальнай газеце” (*А наш старшыня сельсавета наўпрост смяюся ў вочы: можа, ён у палон сам здаўся* [БНК]) і ў тэкстах “Еўрарадыё” (*На мае пытанні мне проста смяюцца ў вочы* [БНК]). Разгледжаная ФА рэдка сустракаецца ў беларускіх тэкстах, і можна з высокай верагоднасцю сцвярджаць, што У. Караткевіч першы

сярод беларускіх пісьменнікаў ужыў такую ідыёму ў мастацкіх тэкстах.

У аналізаваных Караткевічавых тэкстах прыкметныя ФА кніжнага паходжання, сярод якіх вылучаем ідыёмы, што паходзяць з Бібліі і антычных крыніц. Аднак, у адрозненне ад антыцызмаў, якія ўжываюцца ў кадыфікаванай форме, на аснове кадыфікаваных у тэкстах Святога Пісання адзінак аўтар стварае фразеалагічны аказіяналізмы. Напрыклад, выяўлена своеасаблівая ідыёма *аддаў кэсару кэсарава, а бжжае бжжаві* з марфалагічнымі рысамі, не ўласцівымі сучаснай беларускай літаратурнай мове: словаформа *божаві* (Д. склон адз. ліку) назоўніка *бог* ужыта з флексіяй *-аві*. Пры дапамозе такога канчатка, напэўна, пісьменнік хацеў надаць выразу адценне старажытнасці, паколькі флексія *-аві* ўласціва некаторым беларускім дыялектным сістэмам і старабеларускай літаратурнай мове (у графічным афармленні *-ови*). Параўн.: *вддавали кесарови кесарово а бжжое бжгови* (ГСБМ I, с. 76), *братаві* (ДАБМ, к. № 79). У СФБМ зафіксавана ідыёма *аддаваць належнае* 'ацэньваць у поўнай меры, як таго заслугоўвае хто-н., што-н.' з граматычнай паметай *незак.* (незакончанае трыванне) [СФБМ, с. 60]. Магчыма, такая форма ФА сведчыць пра тое, што ў мінулым адбылася рэдукцыя аднаго з кампанентаў ідыёмы *аддаваць належнае кесару*. Іншымі словамі, *аддаваць належнае* – апасродкавана паходзіць з тэкстаў Святога Пісання. Выказанае сцвярджэнне цалкам праўдападобнае, хоць фразеалагізму і не хапае прыкметы, што паказвала б на яго непасрэднае біблейскае паходжанне. Стылістычна-абмежавальная памета *кніжн.* (кніжнае) у фразеаграфічных крыніцах дадае аргумент на карысць гэтай гіпотэзы.

У ідыястылі У. Караткевіча шмат фразеалагізмаў фальклорнага і кніжнага паходжання. На аснове згаданых адзінак, акрамя выказаў з антычных тэкстаў, аўтар актыўна стварае ўласныя ФА, а таксама відазмяняе ўжо наяўныя ідыёмы. З дапамогай фразеалагічных неалагізмаў, пабудаваных на аснове ФА фальклорнага паходжання, пісьменнік набліжае свае тэксты да чытача. Творы У. Караткевіча атрымліваюць новыя стылістычныя адценні, што робіць гэтыя тэксты пазнавальнымі ў каноне беларускай літаратуры ХХ ст. Ідыёмы з кніжных крыніц удала дапаўняюць разгледжаныя адзінкі, надаюць каларыт гістарычным тэкстам У. Караткевіча, напрыклад тым, якія прысвечаны беларускай шляхце XVIII–XIX стст. Фразеалагічныя адзінкі сталі неад'емнай часткай ідыястылю гэтага класіка беларускай літаратуры і актыўна ўплываюць на ўспрыманне яго творчасці, патрабуюць фразеаграфічнай апрацоўкі і ўвядзення ў фраземны фонд сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Спіс скарачэнняў

БНК – Беларускі N-Корпус [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://bnkorus.info/korpus.html>. – Дата доступу: 13.10.2018; **ГСБМ** – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Беларус. навука, 1996. – Вып. 15; **ДАБМ** – Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск, 1963; **Караткевіч I** – Караткевіч У. Збор твораў: у 25 т. – Мінск: Маст. літ., 2012. – Т. 1; **Караткевіч III** – Караткевіч У. Збор твораў: у 25 т. – Мінск: Маст. літ., 2014. – Т. 3; **СФБМ** – Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы: у 2 т. – Мінск: БелЭн, 2008. – Т. 1; **СФУМ** – Слоўнік фразеологізмаў украінскай мовы / В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк [та ін.]. – Київ: Наук. думка, 2003; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мінск: БелСЭ, 1994. – Т. 2.

Спіс літаратуры

1. **Асабіна, С. В.** Функцыянальна-стылістычнае выкарыстанне фразеалагізмаў у творах Міхася Лынькова: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / С. В. Асабіна. – Мінск, 2010. – 23 с.
2. **Андарало, Г. Ф.** Устаревшая лексика в исторических произведениях Владимира Короткевича: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Г. Ф. Андарало. – Минск, 1993. – 19 с.
3. **Асаблівасці ідыястылю Уладзіміра Караткевіча: лінгвакультуралагічны аспект** : манаграфія / М. В. Абабурка, В. М. Шаршнёва, Я. В. Вялічка. – Магілёў: МДУ імя А. А. Куляшова, 2017. – 220 с.
4. **Бабій, І. М.** Экспресіўна-стылістычны потенциал фразеалагічных адзінак у авторскай карціне Г. Косінкі / І. М. Бабій // Актуальныя праблемы слов'янскай філалогіі. Серія: Лінгвістыка і літаратуразнаўства: міжвуз. зб. навук. ст. – 2011. – Вып. XXIV. – Ч. 1. – С. 417–425.
5. **Берднік, С. К.** Фразеология в произведениях Якуба Коласа: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / С. К. Берднік. – Минск, 1985. – 23 с.
6. **Голубева, В. К.** Сінкрэтызм і нестандартная сінтагматыка прыслоўяў у паэтычным тэксце (на матэрыяле беларускай і рускай паэзіі): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.02, 10.02.01 / В. К. Голубева. – Мінск, 2017. – 26 с.
7. **Жайворонек, В. В.** Нацыянальна мова та ідіолект / В. В. Жайворонек // Мовознаўства. – 1998. – № 6. – С. 27–34.
8. **Короткий тлумачний словник лінгвістычных термінаў** / С. Я. Ермоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор. – Київ: Либідь, 2001. – 222 с.
9. **Коткова, Л. І.** Ідіолект Володимира Винниченка: лексико-фразеалагічны та стылістычны складнікі: дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Л. І. Коткова. – Ніжін, 2017. – 247 с.
10. **Кохан, Ю. І.** Фраземіка в системі ідіостілю пісьменніка (на матэрыялі художняй прозы Олеса Гончара і Павла Загребельнаго): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Ю. І. Кохан. – Харків, 2003. – 19 с.
11. **Лепешаў, І. Я.** Фразеология ў творах К. Крапівы: стылістычнае выкарыстанне фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 152 с.
12. **Пятрова, Н. Я.** Лексіка-семантычная структура лексікі Міхася Зарэцкага: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Н. Я. Пятрова. – Мінск, 2012. – 25 с.
13. **Сологуб, Н. М.** Поняття індывідуальнага стылю пісьменніка в контексті сучаснаў лінгвістыкі / Н. М. Сологуб // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Слов'янська філалогія: [зб. навук. праць]. – Чернівці: Рута. – Вып. 117–118. – С. 34–38.
14. **Ермоленко, С. Я.** Стыль індывідуальны / С. Я. Ермоленко // Украінська мова: энцыклопедыя. – К.: Вид-во "Укр. енцикл." ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
15. **Устенко, Л. Ф.** Фразеалагічная підсистема ідіостілю Пантелеймона Куліша в контексті формування новоў украінскаў літаратурнаў мовы: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Л. Ф. Устенко. – Київ, 2017. – 18 с.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 2 мая 2019 г.